

Προκόπης Παυλόπουλος: Οι ρυθμίσεις του Διεθνούς και του Ευρωπαϊκού Δικαίου για την αντιμετώπιση της Κλιματικής Κρίσης: Το σύνδρομο του Επιμηθέα

Δελφοί, 12.4.2024

Στην ομιλία του, στο πλαίσιο του 9^{ου} Οικονομικού Forum των Δελφών, με θέμα *«Παρατηρήσεις επί των ρυθμίσεων του Διεθνούς Δικαίου και του Ευρωπαϊκού Δικαίου για την Κλιματική Αλλαγή και την Κλιματική Κρίση»*, ο τέως Πρόεδρος της Δημοκρατίας, Ακαδημαϊκός και Επίτιμος Καθηγητής της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ κ. Προκόπιος Παυλόπουλος επισήμανε, μεταξύ άλλων, και τα εξής:

«Πρόλογος

Η Επιστημονική Κοινότητα επισήμανε εγκαίρως ότι πολύμορφες και πολυσύνθετες ανθρωπογενείς παρεμβάσεις, κυρίως κατά τον 20^ο αιώνα, έχουν προκαλέσει μίαν, επίσης ανθρωπογενούς προέλευσης, ανεξέλεγκτη αποσταθεροποίηση του Κλίματος, σηματοδοτώντας ταυτοχρόνως την επικίνδυνη μετάβαση από την Κλιματική Αλλαγή στην Κλιματική Κρίση. Συγκεκριμένα, *«προφητικά»* ο Svante Arrhenius¹ υπολόγισε, περί τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, ότι τυχόν διπλασιασμός του διοξειδίου του άνθρακα στην ατμόσφαιρα του Πλανήτη θα οδηγούσε στο φαινόμενο της *«Θερμής Οικίας»* (*«Hot House»*), κατά το οποίο η μέση θερμοκρασία σε αυτή θ' αυξηθεί περισσότερο από 2 βαθμούς Κελσίου. Κατά τον 20^ο αιώνα η ως άνω θεωρία ονομάστηκε *«Φαινόμενο του Θερμοκηπίου»*. Και έχει ήδη αποδειχθεί ότι τα επίπεδα του διοξειδίου του άνθρακα -που είναι ένας από τους καθοριστικούς παράγοντες του θερμορρυθμιστικού συστήματος της Γης- έχουν αυξηθεί περισσότερο από 25%. Η τάση δε αυτή, παγκοσμίως, παραμένει ανησυχητικώς αυξητική. Ο Καθηγητής Paul

¹ Βλ., π.χ., ιδίως την μελέτη του *«On the influence of Carbonic Acid in the Air upon the Temperature of the Ground»*, The London, Edinburgh and Dublin Philosophical Magazine and Journal of Science, 1896, Series 5, Vol. 41, σελ. 237-276.

Crutzen² ονόμασε την προμνημονευόμενη περίοδο «*Ανθρωπόκαινο*» (*Anthropocène*). Λέξη σύνθετη, την οποία συναποτελούν οι επιμέρους λέξεις «*άνθρωπος*» και «*καινός*» και η οποία σημαίνει, κατ' ουσία, την «*πρόσφατη περίοδο*»³. Κατά την περίοδο αυτή η συχνότητα εμφάνισης ακραίων καιρικών φαινομένων εντείνεται μ' εντυπωσιακό ρυθμό, εξ ου και η «*επιβαρυντική μετάβαση*» από την Κλιματική Αλλαγή στην Κλιματική Κρίση. Σύμφωνα με τις μετρήσεις, οι οποίες έχουν αρχίσει να διεξάγονται με αξιόπιστο τρόπο από το 1850, ο Πλανήτης έζησε κατά την τελευταία δεκαετία τα πέντε πιο θερμά έτη της μεταβιομηχανικής εποχής, με το 2023 να είναι το θερμότερο όλων. Τις μετρήσεις αυτές επιβεβαίωσε και η Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Κλιματικής Αλλαγής «*Copernicus*»⁴. Παρά την κατά τα προεκτεθέντα έγκαιρη προειδοποίηση της Επιστημονικής Κοινότητας, η θεσμική αντιμετώπιση της «*προ των πυλών*» Κλιματικής Κρίσης καθυστέρησε δραματικά, δοθέντος ότι εν προκειμένω και η Διεθνής Κοινότητα και η Ευρωπαϊκή Ένωση έχουν μάλλον ακολουθήσει μια –βεβαίως με τις μεταξύ τους διαφορές– τακτική «*Επιμηθέων*». Ειδικότερα:

I. Τα δεδομένα του Διεθνούς Δικαίου για το Περιβάλλον⁵

Έως την δεκαετία του '70, τα θέματα του Περιβάλλοντος γενικότερα, και κατ' εξοχήν εκείνα της Κλιματικής Αλλαγής στην πορεία της προς την Κλιματική Κρίση, δεν είχαν απασχολήσει, από πλευράς θεσμικής-κανονιστικής ρύθμισης, την Διεθνή Κοινότητα. Κατά συνέπεια, το εν

² Βλ.,π.χ., Jan Zalasiewicz, Mark Williams, Will Steffen, Paul Crutzen, «*The New World of Anthropocène*», *Environmental Science and Technology*, 2010, 44(7), σελ. 2228-2231.

³ Ας σημειωθεί ότι η Επιστημονική Κοινότητα καιτοι αποδέχεται το μέγεθος και το βάθος της «*μετάβασης*» από την Κλιματική Αλλαγή στην Κλιματική Κρίση, δεν εμφανίζεται ενιαία ως προς την θέση και πρόταση να ονομασθεί επισήμως η παρούσα γεωλογική περίοδος της Γης «*Ανθρωπόκαινος*». Και τούτο διότι ένα μέρος της εμμένει στην άποψη ότι δεν έχουμε φθάσει ακόμη στο τέλος της «*Ολοκαιίνου*» περιόδου, η οποία έχει ξεκινήσει πριν από 11.700 χρόνια με την υποχώρηση των πάγων και «*διαδέχθηκε*» την προηγούμενη εποχή των παγετώνων, την αποκαλούμενη επιστημονικώς «*Πλειστόκαινο*».

⁴ Κατά την υπηρεσία αυτή η μέση θερμοκρασία του Πλανήτη ξεπέρασε κατά 1,48 βαθμούς Κελσίου τα επίπεδα του 19^{ου} αιώνα, πλησιάζοντας πλέον «*απειληκά*» τον στόχο της «*Διάσκεψης των Παρισίων*», του 2015-2016, ήτοι τον στόχο να μην ξεπεράσει μια τέτοια άνοδος της θερμοκρασίας τους 1,5 βαθμούς Κελσίου.

⁵ Αντί άλλης παραπομπής βλ. Martin Dixon, Robert McCorquodale, Sarah Williams, «*Cases and Materials on International Law*», έκδ. Oxford University Press, 6^η έκδ., 2016, σελ. 450 επ., με περαιτέρω παραπομπές ιδίως στην θεωρία.

γένει Διεθνές Δίκαιο τα «αγνοούσε»⁶. Αυτό οφείλεται στο ότι τα έως τότε περιβαλλοντικά ζητήματα εθεωρούντο, διαχρονικώς, τοπικά ή και περιφερειακά, ως εμφανιζόμενα μόνο σε περιοχές μ' έντονη βιομηχανική δραστηριότητα και ανάπτυξη^{7,8}.

1. Το πρώτον η Διεθνής Κοινότητα ασχολήθηκε θεσμικώς με θέματα περιβαλλοντικού ενδιαφέροντος στο τέλος της δεκαετίας του '60, κατά την «Διάσκεψη για την Βιόσφαιρα»⁹, η οποία διοργανώθηκε υπό την αιγίδα της UNESCO και τα συμπεράσματά της εντάχθηκαν στην έκθεση με τίτλο «Προβλήματα του Ανθρωπογενούς Περιβάλλοντος», που δημοσιεύθηκε το 1969. Επρόκειτο για την πρώτη σοβαρή προειδοποίηση για τον επερχόμενο κίνδυνο της βαθιάς περιβαλλοντικής κρίσης, η αντιμετώπιση του οποίου έπρεπε να γίνει χωρίς χρονοτριβή¹⁰. Σημαντικός επόμενος σταθμός ήταν η έκθεση της «Λέσχης της Ρώμης» για τα όρια της ανάπτυξης, η οποία δημοσιεύθηκε το 1972 και ήταν η πρώτη τεκμηριωμένη αναφορά ως προς την ευθεία σύνδεση της Παγκόσμιας Οικονομίας με την ραγδαία υποβάθμιση του Περιβάλλοντος¹¹. Την ίδια χρονιά, και για πρώτη φορά ύστερα από πρωτοβουλία του ΟΗΕ, συνήλθε, μεταξύ 5.6-16.6.1972, η Διάσκεψη της Στοκχόλμης, με την συμμετοχή 113 Κρατών^{12,13}. Η Διάσκεψη της Στοκχόλμης κατέληξε σε μια διακήρυξη 26 αρχών που βασίζονται στο ότι η Προστασία του

⁶ Είναι χαρακτηριστικό ότι για τα θέματα αυτά ουδεμία ρητή αναφορά υπήρχε στον Καταστατικό Χάρτη του ΟΗΕ.

⁷ Π.χ. Δυτική Ευρώπη και Βόρεια Αμερική.

⁸ Σημειωτέον ότι και η Παγκόσμια Διάσκεψη του 1948, την οποία προκάλεσε ο τότε Πρόεδρος των ΗΠΑ Χάρι Τρούμαν και πραγματοποιήθηκε στην Νέα Υόρκη -με την συμμετοχή εμπειρογνομόνων από 50 Χώρες και 640 επιστημόνων- αφορούσε την μέριμνα υπέρ των φυσικών πόρων ως μείζον διακύβευμα για την εμπέδωση της Ειρήνης παγκοσμίως. Τα θέματά της σχετιζόνταν πρωτίστως με την προστασία του εδάφους, των υδάτων, των δασών, της άγριας ζωής, των θαλάσσιων πόρων, του πετρελαίου, της ενέργειας και του ορυκτού πλούτου.

⁹ Στο Παρίσι, το 1968.

¹⁰ Προς αυτή την κατεύθυνση συνέτεινε και το ότι, κατά τ' ανωτέρω, η Επιστημονική Κοινότητα είχε πλέον καταλήξει, εν είδει «νέου παραδείγματος», ότι το «Φαινόμενο του Θερμοκηπίου» είναι επιστημονικώς τεκμηριωμένο γεγονός και ότι γι' αυτό ευθύνονται ιδίως οι εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα κατά την καύση στερεών, υγρών και αερίων -πλην του υδρογόνου- καυσίμων.

¹¹ Βλ. Donella Meadows, Dennis Meadows, Jørgen Randers, William Behrens, «*The Limits to Growth*», εκδ. Potomac Associates, 1972.

¹² Έκτοτε η 5^η Ιουνίου καθιερώθηκε ως Παγκόσμια Ημέρα Περιβάλλοντος.

¹³ Οι προσπάθειες διοργάνωσης της Διάσκεψης αυτής είχαν αρχίσει την 13^η Δεκεμβρίου 1967, με πρόταση του Σουηδού Μόνιμου Αναπληρωτή Γραμματέα προς την Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ.

Περιβάλλοντος αντιμετωπίζεται εφεξής ως «ζέον» ζήτημα διεθνούς ενδιαφέροντος και χρήζει ανάλογης κανονιστικής ρύθμισης από πλευράς Διεθνούς Δικαίου. Το κείμενο αυτό -το οποίο συνέθεταν ειδικό σχέδιο δράσης και 106 συστάσεις- καίτοι μη δεσμευτικό αποτέλεσε την «*αυτηρίδα*» για το μετέπειτα πλέγμα των κανόνων Διεθνούς Δικαίου αναφορικά με το Περιβάλλον¹⁴.

2. Η πρώτη συστηματική και αρκούντως πλήρης προσπάθεια κανονιστικής παρέμβασης μέσω του Διεθνούς Δικαίου για την αποτελεσματική μείωση των επιπτώσεων της Κλιματικής Κρίσης καταβλήθηκε το 1990 όταν και θεσμοθετήθηκε, με πρωτοβουλία του ΟΗΕ, η «*Διακυβερνητική Επιτροπή για την Αλλαγή του Κλίματος*». Με την σύνταξη της πρώτης, μόλις, Έκθεσης της Επιτροπής αυτής, το 1990, συγκλήθηκε δύο χρόνια μετά, το 1992, η «*Σύνοδος Κορυφής της Γης*» στο Ρίο ντε Τζανέιρο. Ήταν τότε που υπογράφηκε εκεί η «*Σύμβαση-Πλαίσιο*» του ΟΗΕ για την Κλιματική Αλλαγή, ενώ αμέσως μετά ακολούθησαν «*Συνεδριάσεις των Μερών*» για την πρόοδο εφαρμογής της και για την περαιτέρω θέσπιση νέων, επιτακτικών, περιβαλλοντικών στόχων. Στην τρίτη «*Συνεδρίαση των Μερών*», το 1997, υιοθετήθηκε το «*Πρωτόκολλο του Κιότο*», το οποίο συνιστά και την πρώτη, περισσότερο δεσμευτική, συμφωνία για την μείωση των εκπομπών «*αερίων του θερμοκηπίου*». Ύστερα από πολλές διακυμάνσεις και παλινωδίες, το «*Πρωτόκολλο του Κιότο*» υιοθετήθηκε και νομικώς στην «*Σύνοδο του Μαρακές*», το 2001. Το 2009 οι «*Συνεδριάσεις των Μερών*» κατέληξαν στο «*Σύμφωνο της Κοπεγχάγης*», το οποίο καλλιέργησε κάποιες, έστω και περιορισμένες, προσδοκίες. Το σπουδαιότερο όμως είναι ότι το «*Σύμφωνο*» αυτό προετοίμασε το «*Σύμφωνο των Παρισίων*», του 2016¹⁵. Πρόκειται για το πιο σημαντικό κείμενο Διεθνούς Δικαίου αναφορικά με την προστασία του Περιβάλλοντος σε ό,τι αφορά την

¹⁴ Επιπροσθέτως, κατά την Διάσκεψη της Στοκχόλμης αποφασίσθηκε η θεσμοθέτηση ειδικού οργάνου του ΟΗΕ, του «*United Nations Environment Programme*» («*UNEP*»), με έδρα την πρωτεύουσα της Κένυας Ναϊρόμπι.

¹⁵ Υπογράφηκε στις 22.4.2016. Κυρώθηκε από την Ευρωπαϊκή Ένωση στις 5.10.2016. Έως τον Μάιο του 2021, το «*Σύμφωνο των Παρισίων*» έχει κυρωθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση και από τα 196 Κράτη, που «*ευθύνονται*» για το 97% των παγκόσμιων εκπομπών «*αερίων του θερμοκηπίου*».

Κλιματική Κρίση, δοθέντος μάλιστα ότι έγινε αποδεκτό από 196 ηγέτες Κρατών-Μελών της Διεθνούς Κοινότητας. Το κεκτημένο του «*Συμφώνου των Παρισίων*» του 2016 έγκειται στο ότι είναι σήμερα το μόνο νομικώς δεσμευτικό -έστω και σε περιορισμένη, κατά τα προεκτεθέντα, έκταση- σύνολο διατάξεων του Διεθνούς Δικαίου¹⁶. Σε γενικές γραμμές το «*Σύμφωνο των Παρισίων*» συνιστά ένα παγκόσμιας εμβέλειας σχέδιο δράσης για τον περιορισμό της υπερθέρμανσης του Πλανήτη, άρα αποτελεσματικής αντιμετώπισης του «*Φαινομένου του Θερμοκηπίου*». Επιπλέον, αποτελεί μέρος της Σύμβασης του ΟΗΕ¹⁷ για την Κλιματική Αλλαγή που στοχεύει στην, σε μακροπρόθεσμη βάση, σταθεροποίηση της ανόδου της θερμοκρασίας του Πλανήτη σ' επίπεδα κάτω των δύο βαθμών Κελσίου.

- 3.** Τα όσα προεκτέθηκαν καταδεικνύουν ότι και το Διεθνές Δίκαιο του Περιβάλλοντος -όπως και το Διεθνές Δίκαιο εν γένει¹⁸ - παρουσιάζει, από την έποψη της κανονιστικής ισχύος του, σημαντικές ελλείψεις σε ό,τι αφορά την αποτελεσματική εφαρμογή του στην πράξη. Κάτι το οποίο καθιστά ακόμη περισσότερο δυσοίωνη την προοπτική επαρκούς σεβασμού και των κανόνων εκείνων, οι οποίοι επιδιώκουν την σε παγκόσμια κλίμακα αντιμετώπιση της Κλιματικής Κρίσης. Το κυριότερο μειονέκτημα της κατά τ' ανωτέρω μειωμένης κανονιστικής «*αξιοπιστίας*» του Διεθνούς Δικαίου -άρα και του Διεθνούς Δικαίου του Περιβάλλοντος- συνίσταται στην μειωμένη κανονιστική εμβέλεια

¹⁶ Πρέπει να επισημανθεί ότι το «*Σύμφωνο των Παρισίων*» του 2016, παρά την κανονιστική πρόοδο που επέφερε αμφισβητήθηκε σχεδόν αμέσως μετά την ολοκλήρωσή του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι εκείνο των ΗΠΑ, επί κυβέρνησης Ντόναλντ Τραμπ, δοθέντος ότι αυτή κατέθεσε, στις 4.8.2017, ειδοποίηση «*αποχώρησης*» από το «*Σύμφωνο των Παρισίων*», ενώ στις 4.11.2019 άρχισε η διαδικασία αποχώρησης και ένα χρόνο αργότερα οριστικοποιήθηκε. Ευτυχώς, αμέσως μόλις ορκίστηκε Πρόεδρος των ΗΠΑ ο Τζο Μπάιντεν υπέγραψε, στις 20.1.2021, διάταγμα επανένταξης, η οποία ολοκληρώθηκε στις 19.2.2021.

¹⁷ «*UNFCCC*» («*United Nations Framework Convention on Climate Change*»), που συνήφθη τον Μάιο του 1992 και άρχισε να ισχύει τον Μάρτιο του 1994.

¹⁸ Βλ. Prokopios Pavlopoulos, «*Let us defend International Law, Address at the opening of the 15th annual Conference of the European Society of International Law*», Nomiki Bibliothiki, Athens, 2019 και «*Verteidigen wir das Internationale Recht*», Europäische Zeitschrift des öffentlichen Rechts, vol. 31, no 4/2019, σελ. 1113 επ.

και επάρκεια των κανόνων του, ανεξάρτητα από την μορφή που φέρει το κείμενο -π.χ. συμφωνία, συνθήκη κλπ.- εντός του οποίου αυτοί περιλαμβάνονται. Και η μειωμένη αυτή κανονιστική εμβέλεια και επάρκεια των διεθνών κανόνων δικαίου έχει την πιο διαβρωτική ρίζα της στην έλλειψη επαρκών δικαιοδοτικών κυρωτικών μηχανισμών, ικανών να εγγυηθούν εμπράκτως το κανονιστικό κύρος τους, και μάλιστα *erga omnes*. Υπό το φως των δεδομένων αυτών το Διεθνές Δίκαιο βρίσκεται, από πλευράς θεσμικής και κανονιστικής «*ευρωστίας*», σε σαφώς πιο μειονεκτική θέση έναντι του Εθνικού Δικαίου αλλά ακόμη και έναντι του Ευρωπαϊκού Δικαίου. Συγκεκριμένα, στο πλαίσιο του Εθνικού Δικαίου και, οπωσδήποτε σε μεγάλο βαθμό, του Ευρωπαϊκού Δικαίου, οι αντίστοιχες Έννομες Τάξεις συντίθενται από κανόνες δικαίου, οι οποίοι έχουν όλα τα κανονιστικά χαρακτηριστικά των *leges perfectae*, ιδίως ως προς την αποτελεσματικότητα των κυρωτικών μηχανισμών. Όπως αντιθέτως, είναι, όπως ήδη τονίσθηκε, η έλλειψη αντίστοιχων κυρωτικών μηχανισμών στο πλαίσιο του Διεθνούς Δικαίου, η οποία καθιστά, σε μεγάλη κλίμακα, τους κανόνες δικαίου που το συνθέτουν σχεδόν *leges minus quam perfectae* ή, ακόμη χειρότερα, *leges imperfectae*. Αυτή την «*αχίλλειο πέρινα*» του Διεθνούς Δικαίου δεν έχει, καθ' όλη την ιστορική διαδρομή του, θεραπεύσει η παρέμβαση του Διεθνούς Δικαστή, οιαδήποτε μορφή και αν έχει το *ad hoc* όργανο του συστήματος Διεθνούς Δικαιοσύνης, το οποίο επιλαμβάνεται για την *in concreto* εφαρμογή του οικείου κανόνα δικαίου. Για την ακρίβεια, κανένα δικαιοδοτικό όργανο στο πλαίσιο του Διεθνούς Δικαίου -είτε πρόκειται για *stricto sensu* δικαστήριο είτε για διαιτητικό όργανο- δεν έχει συμβάλει αποδοτικά σε μian άξια λόγου μεταστροφή αυτής της τάσης κανονιστικής απομείωσης του Διεθνούς Δικαίου. Και σε αυτό συνέτεινε και το ότι εκτός από την, μοιραία, γενικότητα και ασάφεια¹⁹ των κανόνων του, τα κατά τ'

¹⁹ Η ασάφεια αυτή του Διεθνούς Δικαίου πλήττει περισσότερο τις σύγχρονες διεθνείς συνθήκες με μεγάλο αριθμό συμβαλλόμενων μερών και είναι το «*τίμημα*», για να υπάρξει όσο το δυνατό ευρύτερη αποδοχή τους στο πλαίσιο της Διεθνούς Κοινότητας. Εκτός από το Διεθνές Δίκαιο του Περιβάλλοντος, ένα άλλο ανάλογο παράδειγμα «*δημιουργικής ασάφειας*» των κανόνων της παρέχει η Σύμβαση του Montego Bay του 1982 για το Διεθνές Δίκαιο της Θάλασσας του ΟΗΕ («*UNCLOS*»). Βλ., π.χ., Prokopios Pavlopoulos, «*The status of the Maritime Zones of Greece*

ανωτέρω δικαιοδοτικά όργανα δεν εξοπλίζονται, από τους οικείους κανόνες του Διεθνούς Δικαίου που καθορίζουν την οργάνωση και την λειτουργία τους, με την δικαιοδοτική εκείνη «πανοπλία», η οποία θα μπορούσε αφενός να υποχρεώσει τα αντιδικούντα στο διεθνές γίνεσθαι μέρη να προστρέξουν υποχρεωτικώς σε αυτά. Και, αφετέρου, να θωρακίσει τις αποφάσεις τους με πραγματική δύναμη δεδικασμένου. Τούτο δε ισχύει ακόμη και ως προς τα κορυφαία όργανα του δικαιοδοτικού συστήματος του Διεθνούς Δικαίου, όπως είναι π.χ. το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης. Έτσι όμως η ευόδωση της αποστολής του Διεθνούς Δικαίου συνιστά μέγεθος οριακό, με την έννοια ότι η τελική διαμόρφωση μιας Διεθνούς Κοινότητας, η οποία λειτουργεί και δρα υπό συνθήκες σταθερής Ειρήνης και πλήρους σεβασμού της Διεθνούς Νομιμότητας, φαίνεται, τουλάχιστον με τα δεδομένα της εποχής μας, εξαιρετικά δυσχερής, κατά την γνώμη δε πολλών ως και «ουτοπική». Και όμως, ακριβώς μέσα σε αυτό το δυσοίωνα τοπίο, πρέπει να υπερασπισθούμε το Διεθνές Δίκαιο, κυρίως όταν έχει ν' αντιμετωπίσει τεράστιας σημασίας νέες προκλήσεις για το σύνολο της Ανθρωπότητας, όπως είναι και οι προκλήσεις της Κλιματικής Κρίσης.

4. Παρήγορο «οιωνό» δυναμικής ενεργοποίησης των κανόνων του Διεθνούς Δικαίου για την προστασία του Ανθρώπου από τις επιπτώσεις της Κλιματικής Αλλαγής και της Κλιματικής Κρίσης συνιστά η εντελώς πρόσφατη απόφαση –της 9^{ης} Απριλίου 2024- του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου «*Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland*» (application n^ο 53600/20). Με την απόφαση αυτή, η οποία λήφθηκε με μεγάλη πλειοψηφία (16 προς 1), το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου δέχθηκε την προσφυγή μιας Ελβετικής Ένωσης «*Ηλικιωμένων Γυναικών για την Προστασία του Κλίματος*» - 2.500 γυναικών ηλικίας 73 ετών κατά μέσον όρο- εναντίον της Ελβετίας, ως Κράτους-Μέλους του Συμβουλίου της Ευρώπης το οποίο παρέλειψε να συμμορφωθεί με τις κατά το Διεθνές Δίκαιο

according to the International Law of the Sea («Montego Bay Convention», 1982)», έκδ. ΑΗΕΡΑ HELLAS, Athens, 2021.

υποχρεώσεις του ως προς την ποσοτικοποίηση των εθνικών περιορισμών μείωσης των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου. Η προαναφερόμενη απόφαση είναι κλασικό δείγμα «*arrêt de principe*» του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, δοθέντος ότι είναι η πρώτη φορά που αναγνωρίζεται ότι η παραβίαση, εκ μέρους Κράτους-Μέλους του Συμβουλίου της Ευρώπης, των υποχρεώσεών του, οι οποίες απορρέουν από το Διεθνές Δίκαιο για την Κλιματική Αλλαγή και την Κλιματική Κρίση, επιφέρει και παραβίαση συγκεκριμένων διατάξεων της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Στην προκείμενη περίπτωση το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου έκρινε ότι η προμνημονευόμενη παράλειψη της Ελβετίας επιφέρει ευθεία παραβίαση, από την πλευρά της, και των διατάξεων του άρθρου 8 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου για τον σεβασμό της ιδιωτικής και της οικογενειακής ζωής.

II. Το Ευρωπαϊκό Δίκαιο για το Περιβάλλον

Σε προφανή «*αντίστιξη*» προς το Διεθνές Δίκαιο, το Ευρωπαϊκό Δίκαιο εμπεριέχει πλειάδα επαρκών, από πλευράς κανονιστικού περιεχομένου, διατάξεων -μολονότι και αυτές θεσπίστηκαν με καθυστέρηση- για το Περιβάλλον και, επομένως, για την Κλιματική Αλλαγή και την Κλιματική Κρίση, ενώ την εφαρμογή τους εγγυάται, καθοριστικώς, ο δικαιοδοτικός μηχανισμός της Ευρωπαϊκής Ένωσης μ' επικεφαλής το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ). Επιπροσθέτως, τις ως άνω ρυθμίσεις του πρωτογενούς Ευρωπαϊκού Δικαίου εξειδικεύουν και προσαρμόζουν διαρκώς στην τρέχουσα πραγματικότητα οι ρυθμίσεις του παράγωγου Ευρωπαϊκού Δικαίου. Αυτές τις ρυθμίσεις έχουν θεσπίσει οι διατάξεις της «*Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση*» (ΣΕΕ) και της «*Συνθήκης για την Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης*» (ΣΛΕΕ)²⁰.

²⁰ Ας σημειωθεί ότι θεσμική «*μήτρα*» της ΣΕΕ και της ΣΛΕΕ υπήρξε η Συνθήκη του Μάαστριχτ (7.2.1992), η οποία συνέβαλε τα μέγιστα στην Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση δια της μετατροπής της ΕΟΚ σε ΕΕ. Ακολούθησαν η Συνθήκη του Άμστερνταμ, το 1997 και η Συνθήκη της Νίκαιας, το 2001, ενώ η Συνθήκη της Λισαβόνας, η οποία τέθηκε σε ισχύ την 1^η Δεκεμβρίου 2009, υπήρξε το

1. Ιδιαίτερος ενδεικτικές αλλά και αντιπροσωπευτικές εν προκειμένω είναι ορισμένες από τις διατάξεις του άρθρου 3 της ΣΕΕ, οι οποίες καθορίζουν τους σκοπούς ενόψει των οποίων οργανώνεται και λειτουργεί η Ευρωπαϊκή Ένωση, ως αυτοτελής νομική οντότητα αλλά και ως σύνολο των Κρατών-Μελών της. Και το εξαιρετικό ενδιαφέρον αυτών των διατάξεων του άρθρου 3 της ΣΕΕ εντοπίζεται στο ότι συνδέουν, αρρήκτως, την αντιμετώπιση της Κλιματικής Αλλαγής και της Κλιματικής Κρίσης με την διασφάλιση της αειφόρου ανάπτυξης, και μάλιστα τόσο εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης όσο και διεθνώς. Τούτο αναδεικνύει και την αποφασιστική στάση της Ευρωπαϊκής Ένωσης να σεβασθεί, στο ακέραιο, τις κατά τ' ανωτέρω ρυθμίσεις του Διεθνούς Δικαίου για την Κλιματική Αλλαγή και για την Κλιματική Κρίση –άλλωστε, όπως ήδη επισημάνθηκε, είναι συμβαλλόμενο μέρος σε όλα τα προμνημονευόμενα σχετικά Διεθνή «Σύμφωνα»- αλλά και την δυνατότητά της να διαδραματίσει εμπράκτως, εφόσον το θελήσει πραγματικά, τον πλανητικό ρόλο που της αναλογεί σ' ένα τόσο κρίσιμο ζήτημα για το μέλλον της Ανθρωπότητας²¹. Προς την ίδια κατεύθυνση, και μ' εκτενέστερες ρυθμίσεις, κινούνται και οι διατάξεις της ΣΛΕΕ, οι οποίες αφορούν την προστασία του Περιβάλλοντος και κυρίως την Κλιματική Αλλαγή και την Κλιματική Κρίση. Κατ' ακρίβεια δε οι μεν διατάξεις του άρθρου 11 της ΣΛΕΕ

«θεσμικό θεμέλιο» της ΣΕΕ και της ΣΛΕΕ, άρα και των διατάξεων του Ευρωπαϊκού Δικαίου, πρωτογενούς και παραγώγου, για το Περιβάλλον, την Κλιματική Αλλαγή και την Κλιματική Κρίση.

²¹ Τα όσα προαναφέρθηκαν τεκμηριώνονται ευθέως, σε ό,τι αφορά την ΣΕΕ, κατ' εσοχήν από τις διατάξεις του εδ. β' της παρ. 3 του άρθρου 3 της ΣΕΕ, κατά τις οποίες η Ευρωπαϊκή Ένωση: «*Εργάζεται για την αειφόρο ανάπτυξη της Ευρώπης με γνώμονα την ισόρροπη οικονομική ανάπτυξη και την σταθερότητα των τιμών, την κοινωνική οικονομία της αγοράς με υψηλό βαθμό ανταγωνιστικότητας, με στόχο την πλήρη απασχόληση και την κοινωνική πρόοδο και το υψηλό επίπεδο προστασίας και βελτίωσης της ποιότητας του Περιβάλλοντος*». Αλλά και από τις διατάξεις του εδ. β' της παρ. 5 του άρθρου 3 της ΣΕΕ, κατά τις οποίες η Ευρωπαϊκή Ένωση: «*Συμβάλλει στην ειρήνη, στην ασφάλεια, και στην αειφόρο ανάπτυξη του πλανήτη, στην αλληλεγγύη και στον αμοιβαίο σεβασμό μεταξύ των λαών, στο ελεύθερο και δίκαιο εμπόριο, στην εξάλειψη της φτώχειας και στην προστασία των ανθρώπινων δικαιωμάτων, ιδίως δε των δικαιωμάτων του παιδιού καθώς και στην αυστηρή τήρηση και ανάπτυξη του διεθνούς δικαίου και, ιδίως, στον σεβασμό των αρχών του Καταστατικού Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών*».

προσδιορίζουν τις απαιτήσεις της περιβαλλοντικής προστασίας²². Οι δε διατάξεις του άρθρου 191 της ΣΛΕΕ στην μεν παρ. 1 καθορίζουν τους στόχους της εν γένει περιβαλλοντικής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης²³. Και στην παρ. 2 προσδιορίζουν τις γενικές γραμμές της πολιτικής επίτευξης των στόχων τούτων²⁴. Τέλος, η εμπέδωση υψηλού επιπέδου προστασίας του Περιβάλλοντος καθιερώνεται ως θεμελιώδης αρχή του πρωτογενούς Ευρωπαϊκού Δικαίου και μέσω της διάταξης του άρθρου 37 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης²⁵. «Αξιοποιώντας», στις 18.11.2008, τις διατάξεις αυτές της ΣΕΕ και της ΣΛΕΕ η τότε Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων αναγνώρισε -με ανακοίνωσή της προς το Συμβούλιο, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή- την ύπαρξη «Περιβαλλοντικού Κεκτημένου» στο πλαίσιο της έννομης τάξης της ΕΟΚ. Υπό την έννοια ότι οι νέες ρυθμίσεις του παράγωγου Κοινοτικού Δικαίου -σήμερα Ευρωπαϊκού Δικαίου- για το Περιβάλλον είναι συμβατές με το πρωτογενές Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης μόνον όταν διατηρούν ή ευνοούν περαιτέρω, σε σχέση με το υφιστάμενο θεσμικό καθεστώς, την προστασία του²⁶. Στο ίδιο θεσμικό πλαίσιο εντάσσεται και η νομολογία των

²² «Οι απαιτήσεις της περιβαλλοντικής προστασίας πρέπει να ενταχθούν στον καθορισμό και στην εφαρμογή των πολιτικών και δράσεων της Ένωσης, ιδίως προκειμένου να προωθηθεί η αειφόρος ανάπτυξη».

²³ «Την διατήρηση, προστασία και βελτίωση της ποιότητας του περιβάλλοντος, την προστασία της υγείας του ανθρώπου, την συνετή και ορθολογική χρησιμοποίηση των φυσικών πόρων και την προώθηση, σε διεθνές επίπεδο, μέτρων για την αντιμετώπιση των περιφερειακών ή παγκόσμιων περιβαλλοντικών προβλημάτων, και ιδίως την καταπολέμηση της αλλαγής του κλίματος».

²⁴ «Η πολιτική της Ένωσης στον τομέα του Περιβάλλοντος αποβλέπει σε υψηλό επίπεδο προστασίας και λαμβάνει υπόψη την ποικιλομορφία των καταστάσεων στις διάφορες περιοχές της Ένωσης. Στηρίζεται στις αρχές της προφύλαξης και της προληπτικής δράσης, της επανόρθωσης των καταστροφών του περιβάλλοντος κατά προτεραιότητα στην πηγή, καθώς και στην αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει». Στο πλαίσιο αυτό, τα μέτρα εναρμόνισης που ανταποκρίνονται σε ανάγκες προστασίας του περιβάλλοντος περιλαμβάνουν, όπου ενδείκνυται, ρήτρα διασφάλισης που εξουσιοδοτεί τα κράτη-μέλη να λαμβάνουν, για μη οικονομικούς περιβαλλοντικούς λόγους, προσωρινά μέτρα υποκείμενα σε διαδικασία ελέγχου της Ένωσης».

²⁵ «Το υψηλό επίπεδο προστασίας του περιβάλλοντος και η βελτίωση της ποιότητάς του πρέπει να ενσωματώνονται στις πολιτικές της Ένωσης και να διασφαλίζονται σύμφωνα με την αρχή της αειφόρου ανάπτυξης».

²⁶ «Το περιβαλλοντικό κεκτημένο είναι ευρύ και φιλόδοξο και καλύπτει θέματα όπως η κλιματική αλλαγή, η ποιότητα της ατμόσφαιρας, η διαχείριση αποβλήτων, η προστασία των υδάτινων πόρων και της βιοποικιλότητας, οι έλεγχοι χημικών ουσιών και η εκτίμηση του περιβαλλοντικού ανικτύπου. Το κεκτημένο αναπτύσσει ένα ευρύ φάσμα τεχνικών, όπως είναι τα πρότυπα προϊόντων, οι σχετικοί με την κατάσταση του περιβάλλοντος στόχοι, οι απαγορεύσεις και οι περιορισμοί, τα οικονομικά μέσα, οι χαρακτηρισμοί ευαίσθητων περιοχών, τα σχέδια και προγράμματα καθώς οι διατάξεις για την συμμετοχή και την ενημέρωση του κοινού.»

Ευρωπαϊκών Δικαστηρίων -και κυρίως του ΔΕΕ- με πλειάδα αποφάσεων που επιβεβαιώνουν αυτή την τάση ερμηνείας και εφαρμογής των διατάξεων της ΣΕΕ και της ΣΛΕΕ για το Περιβάλλον. Τούτο δε συνάγεται ευχερώς π.χ. και από την σχετικώς πρόσφατη νομολογία του ΔΕΕ κυρίως κατά την ερμηνεία των διατάξεων για την υποχρέωση υποβολής και για τον τρόπο σύνταξης των «Μελετών Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων», προκειμένου περί σημαντικών, για την ποιότητα του εν γένει Περιβάλλοντος, ανθρωπογενών παρεμβάσεων σε αυτό²⁷.

2. Η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει αποδείξει εμπράκτως, μ' εφόδιο και το νομικό «οπλοστάσιο» του Ευρωπαϊκού Δικαίου, ότι είναι διατεθειμένη να σεβασθεί πλήρως και τις κατά το Διεθνές Δίκαιο υποχρεώσεις της για την αντιμετώπιση της Κλιματικής Κρίσης, και πρωτίστως τις υποχρεώσεις της που απορρέουν από το κατά τα προεκτεθέντα «Σύμφωνο των Παρισίων» του 2016. Χαρακτηριστικώς ενδεικτική ως προς το τούτο είναι η απόφαση για την «Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία», η οποία θεοπίσθηκε, ύστερα από εισήγηση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, εκ μέρους του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου κατά την Σύνοδο του Δεκεμβρίου -12 έως 13- του 2019 και τείνει προς την κατεύθυνση της «Κλιματικής Ουδετερότητας»²⁸ μέχρι το 2050, μέσω μέτρων που θέτουν σε τροχιά την «Πράσινη Μετάβαση». Αρχικώς υιοθετήθηκε ο στόχος της μείωσης των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου σε ποσοστό 40% έως το 2030, ενώ τον Δεκέμβριο του 2020, και ύστερα από νέα εισήγηση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο «αναβάθμισε» την προαναφερόμενη συμβολή της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε τουλάχιστον

²⁷ Βλ., ενδεικτικώς, τις αποφάσεις του ΔΕΕ: C-431/92 «*Commission v. Federal Republic of Germany, Grosskrotzenburg thermal power station*», C-133/94 «*Commission v. Belgium*», C-72/95 «*Kraaijeveld BV and Others v. Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland (The Netherlands)*», C-117/02 «*Commission v. Portugal*», C-508/03 «*Commission v. United Kingdom*».

²⁸ Η «Κλιματική Ουδετερότητα» σηματοδοτεί την επίτευξη του στόχου της εκπομπής στην ατμόσφαιρα μόνον όσων «αερίων του θερμοκηπίου» μπορούν ν' απορροφηθούν μέσω αμιγώς φυσικών διαδικασιών, δηλαδή κατ' ουσία μέσω των ωκεανών, του εδάφους και των δασών.

55%²⁹. Σημειωτέον, ότι το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο είχε θέσει τον «*πλήρη*» στο επίπεδο του 65% ή, έστω, του 60%, δοθέντος ότι η Επιστημονική Κοινότητα έχει κρίνει μάλλον ανεπαρκή τον προμνημονευόμενο στόχο του 55% για την συγκράτηση της αύξησης της θερμοκρασίας του Πλανήτη στον 1,5 βαθμό Κελσίου³⁰.

3. Υπό τα δεδομένα αυτά καθίσταται προφανές ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση Τάξη οπωσδήποτε εμπεριέχει πλειάδα διατάξεων για την Κλιματική Αλλαγή και για την Κλιματική Κρίση, ενώ τα κορυφαία όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχουν δείξει εμπράκτως την βούλησή τους να τις εφαρμόσουν πλήρως και με τον δέοντα σεβασμό προς τις εν προκειμένω επιταγές του Διεθνούς Δικαίου. Πλην όμως τα ίδια αυτά όργανα θέτουν, όταν πρόκειται για την Διεθνή Σκηνή, την Ευρωπαϊκή Ένωση σε θέση «*ουραγού*». Με την έννοια πως μολονότι η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει, κατά τα όσα ήδη διευκρινίσθηκαν, καταστήσει το Διεθνές Δίκαιο για την Κλιματική Αλλαγή και για την Κλιματική Κρίση αναπόσπαστο μέρος του «*Ευρωπαϊκού Κεκτημένου*», τα όργανα αυτά διστάζουν να «*χαράξουν*» την διεθνώς προσανατολισμένη πολιτική εκείνη, η οποία θ' αντιστοιχούσε στον «*πλανητικό*» ρόλο που της αναλογεί προς αυτή την κατεύθυνση. Πολλώ μάλλον όταν ο Ανθρωπισμός, ο οποίος πλήττεται καιρίως από την Κλιματική Αλλαγή και από την Κλιματική Κρίση, συνιστά καιρίο μέρος του «*πυρήνα*» του Ευρωπαϊκού Πολιτισμού. Άρα η Ευρωπαϊκή Ένωση πρέπει, χωρίς αμφιβολία και χωρίς δισταγμούς, να εκπληρώσει, έστω και ακολουθώντας μια μοναχική και επίπονη πορεία, την αποστολή η οποία αρμόζει στην ιστορία της και στην όλη πολιτισμική της παράδοση: Αξιοποιώντας όλα τα μέσα, θεσμικά και μη, τα οποία είναι διαθέσιμα με βάση το Διεθνές Δίκαιο και το Ευρωπαϊκό Δίκαιο, μπορεί και πρέπει να πρωταγωνιστήσει στον αγώνα για την

²⁹ «*Fit for 55*». Το σχετικό «*Ευρωπαϊκό Νομοθέτημα για το Κλίμα*» εγκρίθηκε από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο τον Ιούνιο του 2021, τέθηκε σε ισχύ τον Ιούλιο του 2021 και έκτοτε αποτελεί βασική συνιστώσα της «*Ευρωπαϊκής Πράσινης Συμφωνίας*».

³⁰ Έχει π.χ. υποστηριχθεί επιστημονικώς ότι να μιν ο θεσμοθετημένος πλέον στόχος φθάνει στο 55%. Πλην όμως ο πραγματικός αντίκτυπος σε ρυπογόνα αέρια φθάνει μόνο το 52,8%, αφού το υπόλοιπο 2,2% έως το 55% υποτίθεται ότι θ' απορροφάται από «*φυσικές καταβόθρες*», κάτι το οποίο δεν είναι επιστημονικώς πλήρως τεκμηριωμένο.

αντιμετώπιση της Κλιματικής Αλλαγής και της Κλιματικής Κρίσης, επέκεινα δε στον αγώνα για την υπεράσπιση του Ανθρώπου και του Πλανήτη, θέτοντας άλλα μεγάλα Κράτη προ των ευθυνών τους για την ολιγωρία τους και τους μικροπολιτικούς υπολογισμούς τους όταν πρόκειται να εκπληρώσουν τις δικές τους αντίστοιχες υποχρεώσεις. Και μάλιστα όταν η «συμβολή» τους στην επιδείνωση της Κλιματικής Κρίσης είναι αυταπόδεικτη.

Επίλογος

Σε ό,τι αφορά την Ελλάδα, το ισχύον Σύνταγμα του 1975 είναι το πρώτο, σε διεθνή κλίμακα, το οποίο συμπεριέλαβε -μέσω των διατάξεων του άρθρου 24, όπως αυτό συμπληρώθηκε κανονιστικώς ιδίως με την αναθεώρηση του 2001- πλήρες πλέγμα ρυθμίσεων για την προστασία του Περιβάλλοντος. Τούτο απέβη σημαντικό «κεκτημένο» για την Ελληνική Έννομη Τάξη γενικώς, επειδή όχι μόνο διευκόλυνε την θέσπιση και εφαρμογή μιας εξαιρετικά εκτεταμένης και λεπτομερούς εκτελεστικής νομοθεσίας για την προστασία του Περιβάλλοντος, η οποία επιπλέον επέτρεψε στην Ελλάδα να προσαρμοσθεί πλήρως στις κατά το Διεθνές και το Ευρωπαϊκό Δίκαιο υποχρεώσεις της. Αλλά και, πρωτίστως, διευκόλυνε την Δικαστική Εξουσία, με «*πρωτεργάτη*» το Συμβούλιο της Επικρατείας, να διαμορφώσει μια «*πρωτοπόρα*» ολοκληρωμένη νομολογία για τον έλεγχο της συνταγματικότητας όλων των σχετικών διατάξεων, από τον τυπικό νόμο έως τις κοινές διοικητικές πράξεις κανονιστικού περιεχομένου. Υπό τις προϋποθέσεις αυτές η Ελλάδα διέθετε και διαθέτει ένα σημαντικό προβάδισμα και πλεονέκτημα ως προς τις δυνατότητες της θεσμικής, τουλάχιστον, αντιμετώπισης των δυσμενών επιπτώσεων της Κλιματικής Αλλαγής και της Κλιματικής Κρίσης. Τούτο ενισχύεται και από το ότι οι διατάξεις του άρθρου 24 του Συντάγματος εγγυώνται ένα «*γνήσιο*» μικτό δικαίωμα -με την αναγκαία προσθήκη ότι υπό τα σύγχρονα νομικά δεδομένα όλα, σχεδόν, τα συνταγματικώς κατοχυρωμένα δικαιώματα είναι από κανονιστική άποψη ουσιαστικώς μικτά- ήτοι δικαίωμα το οποίο³¹ είναι, ταυτοχρόνως, «*αμυντικό*» αλλά και «*παροχικό*», υπό την έννοια της υποχρέωσης του Κράτους να

³¹ Βλ. π.χ. τις αποφάσεις του ΣτΕ 3478/2000, 613/2002 και 3219/2010.

προβαίνει και σε συγκεκριμένες θετικές ενέργειες για την προστασία του Περιβάλλοντος υπέρ των εκάστοτε δικαιούχων³². Επιπλέον δε και από το ότι η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας³³ έχει καθιερώσει, πριν μάλιστα από την νομολογία του ΔΕΕ στην Ευρωπαϊκή Ένωση, «Περιβαλλοντικό Κεκτημένο» αντίστοιχο προς εκείνο, το οποίο κατά τα προεκτεθέντα ισχύει στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Έννομης Τάξης.

³² Δικαίωμα το οποίο, κατά την διάταξη του άρθρου 25 παρ. 1 του Συντάγματος, «*τριπενεργεί*» και έναντι ισχυρών οικονομικώς φορέων που οι ενέργειές τους μπορούν να βλάψουν το Περιβάλλον.

³³ Βλ. π.χ. τις αποφάσεις 247/1980, 3756/2000, 451/2003, 123/2007, 3500/2009.